

Analiza potencjału turystyczno-kulturowego

Tomasz Duda,
tomasz.duda@usz.edu.pl,
Instytut Gospodarki Przestrzennej i Geografii Społeczno-Ekonomicznej,
Uniwersytet Szczeciński, Szczecin

Raport z analizy potencjału turystyczno-kulturowego powiatu gryfińskiego

Abstrakt: Analiza potencjału turystyczno-kulturowego powiatu gryfińskiego jest częścią szerszego projektu prowadzonego przez „Turystykę Kulturową” mającego na celu badania i porównanie potencjału poszczególnych mikroregionów w Polsce. Została ona przeprowadzona zgodnie z metodą opracowaną przez Armina Mikos von Rohrscheidt w 2010 r. w oparciu o bonitację punktową z odpowiednio dobranymi kryteriami odnośnie poszczególnych form wycieczek kulturowych i grup walorów. Analiza, podobnie jak wszystkie poprzednie, skupia się na potencjalnych celach turystyki kulturowej, zagospodarowaniu turystycznym oraz dostępności badanego obszaru.

I. Dane dotyczące przebiegu badania

Obszar badań: powiat gryfiński

Lokalizacja: województwo zachodniopomorskie

Zasięg: mikroregion

Metodologia: metoda oceny potencjału turystyczno-kulturowego mikroregionów zawarta w: Mikos von Rohrscheidt A., 2010, Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy (wyd.2), wyd. KulTour.pl, Poznań

Kwerenda: źródłowa i literatury: maj-czerwiec 2015, październik 2017 i maj-czerwiec 2019

Zapytania waloryzacyjne w obiektach i wizje lokalne: lipiec-sierpień 2015 i czerwiec 2019

Badania terenowe: kwiecień-czerwiec 2015, lipiec-sierpień 2018 i czerwiec 2019

Prowadzący badania terenowe: Tomasz Duda

Data wypełnienia formularza: listopad 2019

II. Formularz waloryzacyjny:

Kategoria I: Potencjalne cele turystyki kulturowej

I.A.: zabytki

I.A.a) obiekty sakralne:

Historyczna katedra (12 punktów)

brak

Historyczna bazylika (za pierwsze dwie, punkty tylko wówczas, jeśli nie są katedrami) (6)

brak

Historyczny zespół sakralny dużej wielkości Z (pierwsze dwa) (6)

brak

Mniejszy lub częściowo zachowany historyczny zespół sakralny (pierwsze dwa) (3)

Klasztorny zespół pocysterski z XII-XIV w. w Kołbaczu (3)

Gotycki zespół dawnego klasztoru augustianów w Chojnie (3)

Historyczna znacząca świątynia innych religii ZD (za pierwsze dwie) (6)

brak

Sanktuarium historyczne o znaczeniu międzynarodowym (10)

brak

Sanktuarium historyczne o znaczeniu krajowym lub regionalnym (diecezjalnym) (jedno pierwsze) (6)

brak

Sanktuarium o znaczeniu ponadregionalnym bez historycznego kultu (za pierwsze dwa) (7)

brak

Inne sanktuarium tej rangi lub sanktuarium o znaczeniu regionalnym bez historycznego kultu (za pierwsze dwa) (3)

Sanktuarium Matki Boskiej Nadodrzańskiej Królowej Pokoju w Siekierkach (3)

Inna historyczna stale dostępna świątynia innych wyznań i religii (4)

brak

Inna świątynia innych wyznań i religii Z (2)

brak

Aktualna siedziba biskupia (6)

brak

Inny obiekt sakralny o znacznych walorach architektonicznych (pierwsze trzy) (4)

Gotycki kościół Mariacki z XIV-XV w. w Chojnie (4)

Wczesnogotycki kościół kamienny w Moryniu (4)

Kamienny kościół wiejski w Czachowie (4)

Gotycki kościół farny w Gryfinie (-)

Gotycki kościół w Trzcińsku-Zdroju (-)

I.A.b) Zamki i pałace:

Monumentalny zamek lub pałac historyczny, miejsce ważnych wydarzeń ZD (za pierwsze trzy) (12)

brak

Monumentalny zamek lub pałac historyczny ZD (za pierwsze trzy) (10)

brak

Zamek lub pałac historyczny, miejsce ważnych wydarzeń ZD (za pierwsze trzy) (5)

brak

Zamek lub pałac historyczny ZD (za pierwsze trzy) (3)

brak

Zamek lub pałac stylizowany D (za pierwsze dwa*) (2)

Pałac-założenie dworskie w Krzymowie (2)

Dwór lub inna rezydencja, miejsce ważnych wydarzeń ZD (za pierwsze trzy**) (6)

brak

Ruina historycznego zamku, pałacu, grodu D (za pierwsze trzy***) (2)

Ruiny zamku joannitów w Swobnicy (2)

Ruiny zamku w Moryniu (2)

Ruina historycznego zamku, pałacu, grodu, niedostępna (za pierwsze trzy****) (1)

brak

I.A.c) Inne zabytkowe obiekty architektoniczne i techniczne:

Średniowieczny cenny zespół urbanistyczny z rynkiem i ulicami, zachowany w znacznej części (za pierwsze trzy) (12)

brak

Inny cenny zespół urbanistyczny na przynajmniej krajową skalę (10)

Zespół urbanistyczny dawnego Morynia (rynek wraz z oryginalnym układem ulic, murami, bramami i zachowanymi kamienicami) (10)

Historyczny zespół urbanistyczny z rynkiem, zachowany we fragmentach (pierwsze dwa) (3)

Historyczny układ urbanistyczny Trzcńska-Zdroju (3)

Układ urbanistyczny Cedyni z charakterystycznym rynkiem i układem ulic (3)

Układ urbanistyczny Chojny z zachowanym układem ulic, murami i ratuszem (-)

Budynek o znacznych walorach architektonicznych, miejsce ważnych wydarzeń ZD (pierwsze trzy) (6)

brak

Budynek o znacznych walorach architektonicznych, miejsce ważnych wydarzeń Z (pierwsze dwa**) (3)

brak

Budynek o znacznych walorach architektonicznych ZD (pierwsze trzy**) (4)

Kaplica św. Jerzego w Baniach (4)

Gotycki Ratusz Staromiejski w Chojnie (4)

Gotycki Ratusz Staromiejski w Trzcńsku-Zdroju (4)

Budynek – miejsce ważnych wydarzeń ZD (pierwsze dwa***) (4)

brak

Budynek o znacznych walorach architektonicznych Z (pierwsze trzy****) (3)

Kaplica templariuszy i joannitów w Rurce k/Chojny (3)

Zabytkowa zabudowa dawnego uzdrowiska w Trzcńsku-Zdroju (3)

Budynek, miejsca ważnych wydarzeń Z (pierwsze dwa*****) (1)

brak

Historyczne fortyfikacje miejskie zachowane w znacznej części ZD (4)

Kamienne mury obronne wraz z basztami i bramami w Moryniu (4)

Kamienne mury obronne wraz z bramami i basztami w Trzcńsku-Zdroju (4)

Znaczne fragmenty historycznych fortyfikacji miejskich (2)

Fragmenty umocnień miejskich w Mieszkowicach (2)

Fragmenty murów obronnych wraz z bramami i basztami w Chojnie (2)

Ruiny fortyfikacji miejskich (1)

Niewielkie fragmenty fortyfikacji miejskich w Gryfinie (1)

Pozostałości fortyfikacji miejskich w Baniach (1)

Zachowane w znacznej części zespoły zabytkowe związane z dziejami innych niż polska grup etnicznych (za pierwsze dwa zespoły) (7)

brak

Pojedyncze zabytki związane z dziejami innych grup etnicznych ZD (za pierwsze dwa*) (4)

brak

Częściowo zniszczone lub niedostępne obiekty związane z innymi grupami etnicznymi (pierwsze dwa) (1)

brak

Zabytek techniki/obiekt przemysłowy o znaczeniu międzynarodowym ZD (pierwszy) (10)

brak

Zabytek techniki/obiekt przemysłowy o znaczeniu krajowym ZD (pierwsze dwa*) (7)

brak

Zabytek techniki/obiekt przemysłowy o znaczeniu regionalnym ZD (do trzech***) (3)

Most na Regalicy w Gryfinie (3)

Gozdowice – prom-bocznokołowiec, linowy „Bez Granic” (3)

Historyczna, funkcjonująca stale linia kolejowa lub żegluga (tylko za przystanek początkowy lub końcowy danej linii) (6)

brak

Historyczna, funkcjonująca sezonowo lub nieregularnie linia kolejowa lub żegluga (lub przystanki pośrednie linii stałej) (za pierwszy przystanek**) (4)

brak

I.A.d) Obiekty militarne:

Zespół forteczny o bardzo dużym znaczeniu militarnym, zachowany w znacznej części ZD (10)

brak

Zespół forteczny o mniejszym znaczeniu lub zachowany w mniejszej części* ZD (4)

brak

Zespół forteczny o mniejszym znaczeniu dostępny sezonowo lub w mniejszej części** (2)

brak

Pojedyncze zachowane obiekty forteczne ZD (za pierwsze dwa***) (2)

brak

Pojedyncze obiekty forteczne dostępne częściowo, ruiny fortec (pierwsze dwie****) (1)

brak

Zachowana w dużej części, dostępna linia umocnień, ważna strategicznie (pierwsze dwie) (4)

brak

Zachowana w niewielkiej części, dostępna linia umocnień* (2)

Nadodrzańska linia umocnień – pozostałości tzw. forsowania Odry Cedynia – Czelin (2)

Pojedyncze dostępne fragmenty umocnień (pierwsze dwa)** (1)

Pojedyncze elementy obrony nadodrzańskiej w okolicach Gryfina (1)

Pojedyncze elementy obrony nadodrzańskiej w okolicach Siekierok i Starych Łysogórek (1)

Dodatkowe punkty za obiekty dziedzictwa kulturowego:

Obiekt Dziedzictwa Kulturowego o znaczeniu międzynarodowym ZD: UNESCO (dodatkowo 30)

brak

Obiekt będący na polskiej liście Pomników Historii ZD (dodatkowo, jeśli nie znajduje się on na liście UNESCO) (15)

Założenie dawnego klasztoru cystersów w Kolbaczu (15)

Przy braku ogólnej dostępności obiektów z tej grupy punkty są odejmowane, pozostawia się tylko 1/3 punktów przyznanych za dany obiekt, jeśli inaczej nie wskazano

nie dotyczy

Dodatkowe punkty za wszystkie miejsca lub obiekty wpisanych powyżej klas:

Za stałych przewodników miejskich, oprowadzających po obiektach lub przewodników obiektowych w języku polskim (za pierwsze pięć) (2)

Kościół Mariacki w Chojnie (2)

Zamek joannitów w Swobnicy (2)

Za minimum dwa języki obce w ofercie przewodników (w pierwszych pięciu obiektach) (1)

brak

Za możliwość zamówienia przewodnika obiektowego** (pierwsze pięć) (1)

Założenie dawnego klasztoru cystersów w Kolbaczu (1)

Za minimum dwa języki obce w ofercie przewodników (w pierwszych pięciu) (1)

brak

Przewodniki elektroniczne po miejscu lub obiekcie (za pierwsze trzy) (1)

brak

Mikroeventy oferowane podczas każdego zwiedzania grupowego miejsca lub obiektu (pierwsze dwa) (2)

brak

Mikroeventy dostępne na zamówienie grupowe podczas zwiedzania miejsca lub obiektu (za pierwsze dwa) (1)

brak

Wersje obcojęzyczne przewodników elektronicznych (przynajmniej dwie wersje obcojęzyczne, w pierwszych trzech obiektach) (1)

brak

Własny materiał informacyjny w obiekcie, jak publikacje monograficzne, albumy (za pierwsze trzy obiekty) (1)

Pozostałości zamku joannitów w Swobnicy (1)

Własny materiał informacyjny w językach obcych (przynajmniej dwóch) w pierwszych trzech obiektach (1)

brak

Za bardzo dobry (2) lub dobry (1) stan konserwacji i estetyki najważniejszych trzech obiektów (element uznaniowy) można doliczyć w sumie od 1 do 2 punktów dla całego regionu

Zespół pocysterski w Kolbaczu (2)

Zespół fortyfikacji miejskich w Moryniu (2)

Zespół fortyfikacji miejskich w Trzcińsku-Zdroju (2)

I.B. Miejsca historyczne lub znaczące:

I.B.a) Budowle historyczne i monumenty:

Monumenty (pomniki) o znaczeniu międzynarodowym (każdy) (8)

brak

Monumenty (pomniki) o znaczeniu krajowym (do trzech*) (6)

Pomnik upamiętniający wbitcie pierwszego słupa granicznego na Odrze – Czelin (6)

Pomnik Polskiego Zwycięstwa nad Odrą na Górze Czciwora w Cedyni (6)

Monumenty (pomniki) o znaczeniu regionalnym (do trzech**) (2)

Pomnik Sopera w Gozdowicach (2)

Pomnik-czołg IS-2 w Starych Łysogórkach (2)

Pomnik wyznaczający najdalej na zachód położony punkt w Polsce – Osinów Dolny (2)

Pomniki lub obiekty małej architektury o znaczeniu lokalnym (do trzech***) (1)

Aleja Gwiazd Plejstocenu w Moryniu (1)

Pomnik Piwowarów w Lipianach (1)

Dolina Miłości w Zatoni Dolnej (1)

Miejsca historyczne o międzynarodowym znaczeniu (do trzech) (8)

brak

Miejsca historyczne o znaczeniu krajowym (do trzech) (4)

Miejsca pamięci związane z forsowaniem Odry – Gozdowice, Siekierki, Stare Łysogórki (4)

Miejsce upamiętniające Bitwę pod Cedynią (4)

Miejsca historyczne o znaczeniu regionalnym (do trzech**) (2)

Kaplica w Baniach – dawne miejsce organizacji Misterium Pasyjnego (2)

Miejsca związane z akcją utworów literackich o międzynarodowym znaczeniu (za pierwsze trzy) (3)

brak

Miejsca związane z akcją utworów literackich o krajowym znaczeniu (za pierwsze trzy) (2)

Moryń, Dolsko – miejsca akcji powieści Z. Nienackiego „Księga strachu” (2)

Miejsca związane z biografią osób o międzynarodowym znaczeniu (pierwsze trzy) (3)
brak

Miejsca związane z biografią osób o krajowym znaczeniu (do trzech) ZD (2)
brak

Miejsca związane z biografią osób o krajowym znaczeniu, niedostępne lub częściowo zachowane (za pierwsze dwa*) (1)
brak

Miejsca związane z biografią osób o regionalnym znaczeniu (pierwsze dwa) (1)
brak

Miejsca związane z biografią osób innej narodowości, ważnych w skali krajowej dla tych narodowości (za pierwsze dwa) (2)
brak

I.B.b) Cmentarze historyczne:

Nekropolia zbiorowa władców Polski (8)
brak

Nekropolia zbiorowa innych znanych w kraju osobistości (do trzech) (5)
Cmentarz wojenny w Starych Łysogórkach (5)

Nekropolia zbiorowa znanych osobistości w skali regionu (do trzech) (2)

Miejsce pochówku Książąt Pomorskich z dynastii Gryfitów – władców Pomorza – Kołbacz, dawny zespół klasztorny cystersów (2)

Pojedyncze miejsce pochówku osobistości znanej w skali międzynarodowej (6)
brak

Pojedyncze miejsce pochówku osobistości znanej w skali kraju (do trzech) (2)
brak

Pojedyncze miejsce pochówku osobistości znanej w skali regionu (do trzech) (1)
brak

Za każdy cmentarz zabytkowy lub inną nekropolię o znacznie ograniczonej dostępności – odejmuje się połowę przyznanych punktów
nie dotyczy

I.B.c) Budowle współczesne:

Budowle współczesne o bardzo wysokiej wartości architektonicznej D (do dwóch) (5)
brak

Budowle współczesne o bardzo wysokiej wartości architektonicznej (niedostępne) (do dwóch*) (2)
brak

Budowle współczesne o wysokiej wartości architektonicznej (do trzech**) (1)
brak

I.C. Pojedyncze dzieła sztuki:

Pojedyncze obiekty sztuki historycznej o znaczeniu międzynarodowym (10)
brak

Pojedyncze obiekty sztuki o znaczeniu krajowym (do trzech) (5)
brak

Pojedyncze obiekty sztuki o znaczeniu regionalnym (do trzech*) (3)
Średniowieczne malowidła naścienne w kościele w Czachowie (3)

Obiekty, instalacje lub zespoły sztuki współczesnej o znaczeniu międzynarodowym (9)
brak

Obiekty, instalacje lub zespoły sztuki współczesnej o znaczeniu krajowym (do trzech*) (5)

brak

Obiekty, instalacje lub zespoły sztuki współczesnej o znaczeniu regionalnym (do trzech**)
(2)

brak

I.D. Muzea i wystawy (w tym skanseny, galerie, muzea techniki):

Muzea o znaczeniu międzynarodowym (10)

brak

Muzea o znaczeniu krajowym (do trzech) (8)

brak

Muzea o znaczeniu regionalnym (do trzech) (5)

Muzeum Regionalne – Cedyń (5)

Muzeum Wojsk Inżynieryjnych – Gozdowice (5)

Muzeum Pamiątek I Armii WP – Stare Łysogórki (5)

Muzea o znaczeniu lokalnym (do trzech***) (2)

Muzeum Ziemi Gryfińskiej – Gryfino (2)

Izba Pamiątek Regionalnych – Mieszkowice (2)

Muzea typu skansenowskiego duże o przynajmniej regionalnym zasięgu (10)

brak

Inne muzea typu skansenowskiego (za pierwsze dwa) (6)

brak

Zorganizowane w ostatnim roku wystawy czasowe o zasięgu krajowym (w sumie za pierwsze trzy) (4)

brak

Zorganizowane w ostatnim roku wystawy czasowe o zasięgu regionalnym* (w sumie za pierwsze trzy) (2)

brak

Organizacja Nocy Muzeów w regionie na dużą skalę (ponad 10 placówek) (4)

brak

Organizacja Nocy Muzeów w regionie na mniejszą skalę* (3-9 placówek) (2)

brak

Lokalne Izby Pamięci, ogólnodostępne prywatne kolekcje pamiątek (do trzech****) (1)

Izba Pamięci – Trzcińsko-Zdrój (1)

Samodzielne prezentacje multimedialne (pierwsze dwie) (4)

Mapping – prezentacja multimedialna w dawnym opactwie cystersów – Kołbacz (4)

Przy wszystkich uwzględnionych powyżej muzeach i ekspozycjach **dodatkowe** punkty za:

Ekspozycje i prezentacje multimedialne (do dwóch) (2)

Muzeum Wojsk Inżynieryjnych – Gozdowice (2)

Wersje obcojęzyczne ekspozycji i prezentacji multimedialnych (do dwóch) (1)

brak

Ekspozycje i prezentacje albo samodzielne placówki muzealne związane tematycznie z innymi grupami narodowymi lub etnicznymi, dziejami innych państw lub narodów (za pierwsze dwie z objaśnieniami w innym języku) (3)

brak

Przewodniki elektroniczne (1)

brak

Wersje obcojęzyczne przewodników elektronicznych (do dwóch języków za każdy) (1)

brak

Przewodnicy obiektowi stali (2)

Muzeum Regionalne w Cedyńi (2)

Muzeum Wojsk Inżynieryjnych – Gozdowice (2)

Muzeum Pamiątek I Armii WP – Stare Łysogórki (2)

Przewodnicy obiektowi na wcześniejsze zamówienie** (1)

brak

Przewodnicy obiektowi na wcześniejsze zamówienie w przynajmniej dwóch językach obcych (w braku stałych), za każdy język do trzech (1)

brak

Mikroeventy oferowane podczas każdego zwiedzania grupowego muzeum (pierwsze dwa) (2)

brak

Mikroeventy dostępne na zamówienie grupowe podczas zwiedzania muzeum (za pierwsze dwa) (1)

brak

Własny materiał informacyjny, wydany nie dawniej niż przed pięciu laty (1)

Muzeum Regionalne w Cedyńi (1)

Wersje obcojęzyczne własnych materiałów informacyjnych (min. dwie wersje) (1)

brak

Sklep muzealny otwarty w godzinach pracy muzeum (1)

Muzeum Pamiątek I Armii WP – Stare Łysogórki (1)

Muzeum regionalne w Cedyńi (1)

Przy muzeach o znaczeniu **krajowym** dodatkowe punkty za:

Opis zbiorów w językach obcych (1)

nie dotyczy

Pojedyncze eksponaty (kolekcje) o znaczeniu międzynarodowym (do dwóch) (2)

nie dotyczy

Przy muzeach **regionalnych i lokalnych** punkty dodatkowe za:

Stałe godziny otwarcia (1)

Muzeum Regionalne w Cedyńi (1)

Muzeum Pamiątek I Armii WP – Stare Łysogórki (1)

Muzeum Wojsk Inżynieryjnych – Gozdowice (1)

Muzeum Ziemi Gryfińskiej - Gryfino (1)

Pojedyncze eksponaty lub kolekcje o znaczeniu międzynarodowym (do dwóch w sumie) (2)

brak

Pojedyncze eksponaty o znaczeniu krajowym (najwyżej jeden) (1)

Ciosy mamuta znalezione w Bielinku – Muzeum Regionalne w Cedyńi (1)

Każdą wystawę tematyczną stałą powyżej czterech (do dwóch w sumie) (1)

Muzeum Wojsk Inżynieryjnych – Gozdowice (1)

Muzeum Regionalne w Cedyńi (1)

Własny materiał informacyjny, opracowania mniejsze (broszury, foldery) (1)

Muzeum Regionalne w Cedyńi (1)

I.E. Eventy kulturowe

Regularne eventy kultury wysokiej o znaczeniu międzynarodowym (7)

brak

Regularne eventy kultury wysokiej o znaczeniu krajowym (do dwóch) (6)

brak

Regularne eventy kultury wysokiej o znaczeniu regionalnym (do dwóch) (4)

Cienie Zapomnianych Kultur – Kolbacz (4)

Regularne eventy kultury masowej o znaczeniu międzynarodowym (7)

brak

Regularne eventy kultury masowej o znaczeniu krajowym (do trzech) (6)

Festiwal Miejsc i Podróży „Włóczyki” – Gryfino (6)

Regularne eventy kultury masowej o znaczeniu regionalnym (do trzech) (4)

Tydzień Żurawia – Marwice (4)

Festiwal „Cedynia na okrągło” (4)

Love Run – bieg w Dolinie Miłości – Zatoń Dolna (4)

Regularne inscenizacje historyczne lub militarne o znaczeniu międzynarodowym (7)

brak

Regularne inscenizacje historyczne lub militarne o znaczeniu krajowym (do dwóch) (6)

Inscenizacje bitwy pod Cedynią (6)

Regularne inscenizacje historyczne lub militarne o znaczeniu regionalnym (do dwóch) (4)

Spotkania z historią – Swobnica (4)

Inscenizacje historyczne – Wrota Czasu – Moryń (4)

Rzadsze eventy kultury wysokiej lub masowej o znaczeniu międzynarodowym (jeden) (4)

brak

Regularne działanie na terenie regionu grup inscenizacji historycznej (za pierwsze dwie) (5)

Grupa inscenizacyjna – Droga Lotha – Trzcińsko-Zdrój (5)

Dodatkowy punkt przyznaje się za każdy dzień trwania danego eventu kultury masowej ponad 4 dni (jednak nie więcej niż 3 punkty w sumie)

brak

I.F. Funkcjonujące zakłady przemysłowe

Z ofertą turystyczną (do dwóch) (2)

Winnica i zakład produkujący wino – Winnica Turnau (2)

Z ofertą kulturową (do dwóch) (2)

brak

Mikroeventy oferowane podczas każdego zwiedzania grupowego zakładu (pierwsze dwa) (2)

Degustacja wina połączona z pokazem edukacyjnym w Winnicy Turnau (2)

Mikroeventy dostępne na zamówienie grupowe podczas zwiedzania zakładu (pierwsze dwa) (1)

Koncerty podczas spotkań edukacyjnych i zwiedzania grupowego winnicy – Winnica Turnau (1)

Dodatkowo za obsługę w językach obcych (minimum dwa języki obce) (za każdą ofertę) (1)

brak

I.G. Kulturowo znacząca oferta przyrodnicza:

ZOO, akwaria, parki dzikich zwierząt, inne duże obiekty zoologiczne (do trzech) (4)

brak

Park Narodowy z Muzeum Przyrodniczym na terenie regionu (8)

brak

Park Krajobrazowy na terenie regionu (do trzech) (2)

Cedyński Park Krajobrazowy (2)

Park Krajobrazowy Doliny Dolnej Odry (2)

Szczeciński Park Krajobrazowy „Puszcza Bukowa” (2)

Rezerwat przyrody na terenie regionu (poza parkami narodowymi i krajobrazowymi) (do trzech) (1)

brak

Ogród Botaniczny, palmiarnia, arboretum (za pierwsze dwa) (4)

Arboretum w Glinnej (4)

Ogród przy rezydencji, park kultywowany (za pierwsze dwa) (2)

Dolina Miłości w Zatoni Dolnej (2)

Park miejski duży kultywowany (pow. 4 ha) z obiektami sztuki (pierwsze dwa) (2)

brak

Park miejski duży, kultywowany bez obiektów sztuki (pierwsze dwa) (1)*

Park Miejski w Moryniu (1)

*Park miejski mniejszy (pow. 1-4 ha) z obiektami sztuki** (za pierwszy) (1)*

brak

I.H. Szlaki kulturowe:

Przebiegające przez region lub jego miejscowości materialne lub realne szlaki turystyczne o znaczeniu międzynarodowym (8)

Europejski Szlak Gotyku Ceglanego (Chojna, Kolbacz) (8)

Europejski Szlak Cysterski (Kolbacz, Cedynia) (8)

Przebiegający przez region lub jego miejscowości materialne lub realne szlaki o znaczeniu krajowym (za pierwsze trzy) (6)

Szlak templariuszy i joannitów (6)

Przebiegające przez region lub jego miejscowości materialne lub realne szlaki o znaczeniu regionalnym (za pierwsze dwa) (3)

brak

Materialne lub realne szlaki turystyczne w regionie (własne) (za pierwsze trzy) (3)

Droga Margrabiów Brandenburskich (3)

Szlak Pamięci Narodowej (3)

Materialne lub realne szlaki lub trasy w poszczególnych miejscowościach regionu (za pierwsze trzy) (3)

Szlak Geologiczny „Wokół murów obronnych” – Trzcińsko-Zdrój (3)

Szlak Moryńskich Legend – Moryń (3)

Wirtualne szlaki turystyczne przebiegające przez teren regionu (za pierwsze trzy) (2)

Szlak Gryfitów – Kolbacz (2)

Droga Lotha (2)

Szlak Dziedzictwa Kulinarne Pomorza „Smaki Pomorza” – Baniewice, Glinna (2)

Wirtualne trasy tematyczne w miejscowościach regionu (za pierwsze trzy) (1)

brak

Podziemne trasy turystyczne stale dostępne na terenie regionu (7)

brak

Regularna oferta objazdu turystycznego z przewodnikiem (za pierwsze dwie trasy) (3)

brak

Oferta objazdu turystycznego z przewodnikiem na zamówienie (za pierwsze dwie trasy) (1)

Szlakami kulturowymi Ziemi Chojeńskiej – oferta agencji „dudowie.pl” (1)

Dodatkowe wersje językowe objazdu z przewodnikiem (za pierwsze dwie) (1)

Szlakami kulturowymi Ziemi Chojeńskiej – oferta agencji „dudowie.pl” – j. angielski (1)

Kategoria II: Elementy obsługi turystycznej:

II.A. Informacja turystyczna:

Informacja turystyczna na miejscu, regularnie czynna (2)

Centrum Informacji Turystycznej – Wrota Gryfina (2)

Biuro Informacji Turystycznej – Moryń (2)

Punkt Informacji Turystycznej w Chojnie (2)

Informacja w językach obcych (za każdy język do trzech) (1)

Centrum Informacji Turystycznej – Wrota Gryfina – Gryfino – język angielski i niemiecki (2)

Punkt IT w Moryniu – j. niemiecki, angielski (2)

Przewodnicy miejsca lub terenowi na zamówienie (3)

Gryfino (3)

Moryń (-)

Trzcińsko-Zdrój (-)

Przewodnicy miejsca lub terenowi (za każdy język do czterech) (1)

Gryfino – j. niemiecki (1)

Moryń – j. niemiecki (1)

Aktualny własny materiał informacyjny wysokiej jakości na temat regionu lub jego miejscowości (ogólnie) (2)

Gryfino (2)

Chojna (-)

Moryń (-)

Trzcińsko-Zdrój (-)

Wersje obcojęzyczne materiału informacyjnego wysokiej jakości (każdy język do trzech) (1)
brak

Pozostały aktualny materiał informacyjny (1)*

brak

Wersje obcojęzyczne pozostałego materiału informacyjnego (od dwóch języków) (1)

brak

II.B. Infrastruktura turystyczna

Hotele 5, 4, 3, 2, 1-gwiazdkowe, hostele, schroniska, kwatery zorganizowane (za pierwsze dwa obiekty w każdej kategorii) (2)

*Hotel Klasztor Cedynia ***** Cedynia (2)*

*Hotel Piast*** Cedynia (2)*

Hotel Margot Cedynia (2)

Hotel Victoria Moryń (2)

Motel Piastowska Chojna (2)

Pensjonat Myśliwski Żelichów (2)

Ośrodek "Szafir" Moryń (2)

Widuchowa – pokoje u Agi (2)

Moryń – Agroturystyka „Pod Orzechami” (2)

Moryń – Szkolne Schronisko Młodzieżowe (2)

Gryfino – Hostel 52 (2)

Istniejąca oferta pakietowa hoteli z usługami turystycznymi (za pierwsze dwie oferty w różnych klasach) (1)

brak

Restauracje z autentyczną kuchnią regionalną (za pierwszy obiekt) (3)

Stare Łysogórki – Zajazd Odra (3)

Restauracje z autentyczną krajową kuchnią tradycyjną (za pierwszy inny obiekt) (2)

Pierogarnia Moryń (2)

Inne restauracje (za pierwszy obiekt) (1)

Restauracja Ratuszowa – Chojna (1)

Restauracja Piast – Cedynia (1)

Dodatkowe punkty za historyczne wnętrza restauracji (za pierwsze dwa obiekty) (1)

Restauracja Ratuszowa – Chojna (1)

Dodatkowe punkty za ofertę kulturową w restauracji (za pierwsze dwa obiekty) (1)

brak

Dodatkowe punkty za restauracje otwarte po godzinie 22.00 (za pierwszą) (1)

brak

Dodatkowe punkty za restauracje otwarte po godzinie 24.00 (za pierwszą) (1)

brak

Bistra, bary (za pierwszy obiekt) (1)

Bar u Tomka - Chojna (1)

Możliwość wynajęcia na miejscu autokaru, minibusa, samochodu (za pierwsze dwie oferty) (2)

Autokarowe Usługi Turystyczno-Osobowe Caban – Mieszkowice (2)

Przewozy autokarowe – Czekan – Gryfino (2)

II.C. Infrastruktura komunikacyjna:

Lotnisko z połączeniami międzynarodowymi w odległości mniej niż 50 km od centrum regionu (1 godzina na dotarcie) (4)

Port Lotniczy NZSS „Solidarność” Szczecin-Goleniów – odległość 52 km od Gryfina (4)

Lotnisko z połączeniami krajowymi* w odległości mniejszej niż 50 km od centrum regionu (3)

brak

Duży dworzec kolejowy na miejscu (za pierwszy) (3)

brak

Inny* dworzec kolejowy na miejscu (za pierwszy) (2)

Dworzec kolejowy w Gryfinie (trasa Szczecin – Kostrzyn – Wrocław) (2)

Dworzec autobusowy na miejscu (za pierwszy) (2)

Dworzec autobusowy w Gryfinie (2)

Przystanek autobusowy* na miejscu (za pierwszy) (1)

Chojna (1)

Trzebińsko-Zdrój (-)

Moryń (-)

Port pasażerski morski na miejscu (za pierwszy) (3)

brak

Czynna przystań* pasażerska morska lub rzeczna (za pierwszą) (1)

Przystań promu – bocznokołowca – Gozdowice (1)

Autostrada lub droga szybkiego ruchu w odległości mniej niż 20 km (za pierwsze dwie) (4)

Droga szybkiego ruchu S3 na terenie powiatu (4)

Autostrada A6 (Szczecin – Berlin) w odległości ok. 10 km od powiatu (4)

Droga ekspresowa lub droga główna krajowa w odległości mniej niż 10 km (za pierwsze dwie) (2)

Droga krajowa DK31 – na terenie powiatu (2)

Droga krajowa DK26 – na terenie powiatu (2)

Inne połączenia* bez utrudnień dla autokarów (za pierwsze dwa) (1)

DW 124 (Chojna – Osinów Dolny przejście graniczne) (1)

DW 126 (Dębno – Mieszkowice – Gozdowice – Osinów Dolny przejście graniczne) (1)

Obecność komunikacji miejskiej, gminnej, regionalnej (2)

Chojna, Moryń, Cedynia (2)

Kursy nocne komunikacji miejskiej, gminnej, regionalnej (1)

brak

Całodobowa oferta taxi na miejscu (1)

brak

Stała oferta powozów, bryczek i inna retro (za pierwszą ofertę) (3)

brak

Oferta powozów, bryczek i inna retro na zamówienie (za pierwszą ofertę*) (1)

brak

II.D. Promocja turystyczna:

Samodzielny udział regionu lub wchodzących w jego skład miejscowości, gmin lub obiektów w światowych prestiżowych targach turystycznych (za każde stoisko w roku do trzech) (3)

brak

Samodzielny udział regionu lub innych podmiotów (jak wyżej) w krajowych targach turystycznych* (za każde stoisko do trzech) (2)

brak

Wydawanie regularnych publikacji o charakterze promocyjnym (za pierwsze dwa w ostatnim roku) (1)

brak

Zorganizowanie podróży/wizyty medialnej w ostatnich dwóch latach (2)

brak

Zorganizowanie konferencji naukowej lub popularyzującej związanej z turystyką w ciągu ostatniego roku (1)

Konferencja-warsztaty „Szlak Gryfitów” Kolbacz (1)

Kategoria III: Pozostała oferta czasu wolnego

III. Instytucje kultury:

Teatr stały (pierwszy obiekt) (3)

Teatr UHURU – Gryfino (3)

Filharmonia na miejscu (3)

brak

Stała oferta koncertów muzycznych* (za pierwszą ofertę) (2)

brak

Sezonowa oferta teatralna lub muzyczna** (za pierwsze dwie) (1)

Kolbacz – koncerty w ramach corocznego Festiwalu Cienie Zapomnianych Kultur (1)

Opera na miejscu (2)

brak

Teatr muzyczny (operetka, rewia lub musical) na miejscu (za pierwszą ofertę) (2)

brak

Kino stałe (za pierwszy obiekt) (2)

Kino Gryf – Gryfino (2)

III.B. Atrakcje krajobrazowe

Góry ze znakowanymi szlakami turystycznymi na terenie regionu (2)

Wzgórza morenowe tzw. Karpat Cedyńskich (2)

Wzgórza Krzymowskie (2)

Jeziora zdadne do kąpiei, dostępne ze szlakami pieszymi/rowerowymi (pierwszy akwen) (2)

Jezioro Weltyń (2)

Brzeg morski na terenie regionu (3)

brak

Pomniki przyrody (za pierwsze dwa) (1)

Krzywy Las – Nowe Czarnowo (1)

Platan „Olbrzym” – Chojna (1)

Wieże (punkty) widokowe stale dostępne (za pierwsze dwie) (1)

Chojna – wieża kościoła Mariackiego (1)

Swobnica – wieża zamkowa (1)

Możliwość zamówienia lotu turystycznego nad regionem lub miejscowością (za pierwszą) (3)

brak

III.C. Oferta sportowa, edukacyjna i rekreacyjna:

Baseny kryte ogólnodostępne (za pierwszy obiekt) (2)

Centrum Wodne „Laguna” Gryfino (2)

Baseny otwarte ogólnodostępne (za pierwszy obiekt przy braku basenu krytego) (1)

brak

Plaże morskie ogólnodostępne, plaże jeziorne rzeczne (za pierwszy obiekt) (2)

Plaża nad Jeziorem Weltyń (2)

Plaża nad Jeziorem Morzycko - Moryń (-)

Plaża nad Jeziorem Trzygłowskim – Trzcianko-Zdrój (-)

Plaża nad Jeziorem Strzeszowskim – Strzeszów (-)

Stała oferta kursów językowych ogólnodostępnych (za pierwszą ofertę) (2)

ACE – Szkoła Języków Obcych w Gryfinie (2)

Sezonowa* oferta kursów językowych ogólnodostępnych (za pierwszą ofertę) (1)

brak

Stale centra sportowe z ofertą ogólnodostępną (za pierwszy obiekt) (2)

OSiR Gryfino (2)

Sezonowe* centra sportowe z ofertą ogólnodostępną (za pierwszy obiekt) (1)

Centrum Sportów Wodnych – Moryń (1)

Stadiony sportowe (za pierwszy obiekt) (1)

Stadion OSiR w Gryfinie (1)

Szkoły i szkolenia sportowe ogólnodostępne (jeździeckie, lotnicze, inne) (pierwsze dwa) (1)

brak

Lodowiska ogólnodostępne stałe (za pierwszy obiekt) (2)

brak

Lodowiska sezonowe* (za pierwszy obiekt) (1)

brak

Kategoria IV: Inne czynniki wspierające turystykę kulturową

IV.A. Instytucje w regionie:

Obecność uniwersytetu w regionie (za pierwszy) (4)

brak

Obecność innej uczelni wyższej w regionie (za pierwsze dwie) (2)

brak

Obecność siedziby władz państwowych (5)

brak

Obecność siedziby władz wojewódzkich (2)

brak

IV.B. Oferta turystyki zdrowotnej w regionie

Oficjalne kurorty (za pierwsze trzy miejscowości) (4)

brak

Sanatoria i ogólnodostępne ośrodki rehabilitacji (punkty za pierwsze dwa obiekty) (2)

brak

Szpital Powiatowy w Gryfinie (2)

IV.C. Oferta turystyki biznesowej w regionie

Regularne organizowanie imprez targowych o przynajmniej krajowym zasięgu (2)

brak

Obecność krajowych central wielkich firm w regionie (za pierwsze trzy) (2)

brak

Całoroczne centra konferencyjne (za pierwszy obiekt) (3)

brak

IV.D. Oferta shoppingu w regionie

Galeria zakupów o znaczeniu regionalnym (za pierwszy obiekt) (4) za jeden następny (2)

brak

Autoryzowany punkt sprzedaży specyficznych produktów regionalnych z patentem europejskim (za pierwszy obiekt) (2)

brak

Autoryzowany punkt sprzedaży specyficznych produktów regionalnych znanych na skalę krajową (za pierwszy obiekt) (1)

brak

Deptak handlowy (za pierwszy) (2)

brak

IV.E. Zagraniczne Partnerstwa Miast i Regionów

Istnienie zagranicznych związków partnerskich regionu lub jego miejscowości (pierwsze cztery) (1)

Związek partnerskich miast: Gryfino – Schwedt/Oder (Niemcy) (1)

Związek partnerskich miast: Gryfino – Gartz (Oder) (Niemcy) (1)

Związek partnerskich miast Douzelage – Chojna (1)

Związek partnerskich miast: Gryfino – Bersenbruck (Niemcy) (1)

Podsumowanie:

kategoria I: 299

kategoria II: 79

kategoria III: 26

kategoria IV: 6

Łącznie: 410

Tabela 1. Zestawienie punktacji dla powiatu kamieńskiego w zakresie turystyki kulturowej

Kategoria	Podkategoria	Liczba uzyskanych punktów	Maksymalna liczba punktów
I. Potencjalne cele turystyki kulturowej	I.A. Zabytki	112	473
	I.A. a) Obiekty sakralne	21	122
	I.A. b) Zamki i pałace	6	108
	I.A. c) Inne zabytkowe obiekty architektoniczne i techniczne	54	140
	I.A. d) Obiekty militarne	4	18
	Dodatkowe punkty w kategorii I.A.	27	
	I.B. Miejsca historyczne lub znaczące	40	168
	I.B. a) Budowle historyczne i monumenty	33	102
	I.B. b) Cmentarze historyczne	7	56

	I.B. c) Budowle współczesne	0	10
	I.C. Pojedyncze dzieła sztuki	3	72
	I.D. Muzea i wystawy	43	205
	I.E. Eventy kulturowe	41	150
	I.F. Zakłady przemysłowe z ofertą turystyczną	5	16
	I.G. Kulturowo znacząca oferta przyrodnicza	13	53
	I.H. Szlaki kulturowe	42	106
	<i>RAZEM za kategorię I</i>	299	1243
II. Elementy obsługi turystycznej	II.A. Informacja turystyczna	17	17
	II.B. Infrastruktura turystyczna	35	51
	II.C. Infrastruktura komunikacyjna	26	32
	II.D. Promocja turystyczna	1	20
	<i>RAZEM za kategorię II</i>	79	120
III. Pozostała oferta czasu wolnego	III.A. Instytucje kultury	6	12
	III.B. Atrakcje krajobrazowe	10	14
	III.C. Oferta sportowa, rekreacyjna i edukacyjna	10	13
	<i>RAZEM za kategorię III</i>	26	39
IV. Inne czynniki wspierające turystykę kulturową	IV.A. Instytucje w regionie	0	15
	IV.B. Oferta turystyki zdrowotnej	2	16
	IV.C. Oferta turystyki biznesowej	0	11
	IV.D. Oferta shoppingu	0	11
	IV.E. Zagraniczne Partnerstwa Miast i Regionów	4	4
	<i>RAZEM za kategorię IV</i>	6	57
SUMA (WSZYSTKIE KATEGORIE)		410	1453

III. Ocena mikroregionu z punktu widzenia turystyki kulturowej

W wyniku przeprowadzonej waloryzacji potencjału turystyczno-kulturowego powiatu kamieńskiego (województwo zachodniopomorskie) wykazano, że analizowany mikroregion w najważniejszej dla oceny kategorii (I. Potencjalne cele turystyki kulturowej) uzyskał **299 punkty**. Zgodnie z przyjętym podziałem zaproponowanym przez A. Mikos von Rohrscheidt [2010, s. 447-472] oznacza to, że mamy do czynienia z jednostką administracyjną o **dużym potencjale** turystyczno-kulturowym (przedział punktowy 250-450). Wysoki wynik badanego obszaru stawia go w rzędzie najcenniejszych pod tym względem mikroregionów Pomorza Zachodniego, obok tak atrakcyjnych powiatów jak stargardzki, kamieński, kołobrzeski czy nawet dużych miast – Szczecina i Koszalina [m.in. Duda 2018, 2019a, 2019b]. Tak wysoki potencjał powiat gryfiński zawdzięcza m.in. położeniu w obszarze przygranicznym (zarówno współcześnie, jak i w czasach historycznych), co przełożyło się na powstanie licznych szlaków handlowych, założeń militarnych, jak również obiektów klasztorno-pielgrzymkowych funkcjonujących niegdyś na transgranicznych szlakach pątniczych do Europy Zachodniej i Południowej [Duda 2010, s.460-461].

Powiat gryfiński, którego powierzchnia sięga niemal 1870 km², jest największym powiatem na terenie województwa zachodniopomorskiego. Obejmuje tereny polodowcowej

Równiny Wełtyńskiej, południowych stoków morenowych Wzgórz Bukowych, bagiennych terenów Doliny Dolnej Odry oraz zachodniej części Pojezierza Myśliborskiego. Tym samym analizowany teren położony jest w najbardziej na zachód wysuniętych rubieżach kraju, w obszarze tzw. kolana Odry, bezpośrednio przy granicy z Republiką Federalną Niemiec. Powiat łączy zatem w sobie zarówno cenne walory przyrodnicze, głównie w postaci unikalnych terenów tzw. Międzyodrza i trzech parków krajobrazowych, jak i bogactwo historyczne wynikające z krzyżowania się tutaj wpływów wielu sąsiadujących ze sobą narodowości [m.in. Duda i in. 2016, s.96-99]. Historyczna Ziemia Gryfińska i Bańska to najbardziej na południe położone części dawnego Księstwa Pomorskiego, a sąsiadujące z nimi tereny Ziemi Chojeńskiej to już odrębne kulturowo ziemie należące do Nowej Marchii Brandenburskiej. Wspominana wielokrotnie w niniejszym opracowaniu Chojna, pełniła nawet przez pewien czas funkcje stołeczne dla całego obszaru nowomarchijskiego.

Analizowany teren to zatem odwieczne tereny przygraniczne – dawniej Księstwa Pomorskiego, rządzonego przez książąt z dynastii Gryfitów oraz Nowej Marchii, a obecnie Polski i Niemiec. Na kształt jego krajobrazu kulturowego miały więc wpływ różne narodowości oraz przybyłe z Europy Zachodniej zakony rycerskie (m.in. joannici, templariusze i cystersi). Region ponadto znany jest z licznie występujących, zachowanych dawnych założeń parkowo-pałacowych, pomników upamiętniających ważne wydarzenia historyczne (w tym powszechnie znane, jak np. bitwa pod Cedynią czy forsowanie Odry podczas II wojny światowej), zabytki techniki, jak również miejsca odkryć archeologicznych. Zabytkową architekturę regionu, w sposób szczególnie reprezentują liczne (74 obiekty) kościoły kamienne z XIII i XIV w., zachowane w sposób unikalny i charakterystyczny dla regionu Pomorza. Wiele z nich posiada cenne wyposażenie oraz średniowieczne malowidła naścienne (m.in. Wełtyń, Czachów, Mętno). Na terenie regionu powstał nawet nieformalny, całkowicie wirtualny „Szlak kamiennych kościołów powiatu gryfińskiego”, który z czasem ma szansę stać się jednym z determinantów rozwoju turystyki kulturowej badanego obszaru. Przy okazji warto wspomnieć o problemach w przedstawianej ocenie potencjału i dość wyraźnym braku kategorii oceny waloryzacyjnej, która obejmowałaby tego typu obiekty. W wielu przypadkach to właśnie one (nie – duże i powszechnie znane katedry czy sanktuaria) decydują o atrakcyjności turystycznej przestrzeni sakralnej regionu. Omawiany przypadek jest tego wyraźnym przykładem.

Na rozwój kulturowy i gospodarczy tzw. ziemi gryfińskiej miały w przeszłości znaczący wpływ działania zakonów, głównie cystersów. To oni w XII w. wzniesli w Kołbaczu jeden z największych na Pomorzu zespołów klasztornych, którego zasięg i wpływy religijno-społeczne sięgały okolic Gdańska! To dziś jedne z najcenniejszych zabytków nie tylko powiatu, ale także całego Pomorza i Polski północnej. W 2010 r. zespół ten został wpisany do rejestru Pomników Historii (jako trzeci w województwie). Na analizowanych obszarze przetrwały także pozostałości aktywności innych zakonów, jak np. templariuszy i joannitów (Rurka, Swobnica, Banie) oraz augustianów (Chojna). Ponadto, wyjątkowe w skali całej Polski północnej są zachowane w powiecie gryfińskim układy miejskie wraz ze średniowiecznymi fortyfikacjami (murami, bramami, basztami i czatowniami), W Moryniu i Trzcińsku-Zdroju zachowały się nawet pełne pierścienie kamiennych murów, co należy do rzadkości w całej Polsce. Mniejsze lub większe fragmenty zobaczyć ponadto można w Chojnie, Mieszkowicach, Gryfinie czy Cedyni.

Ważnym elementem potencjału turystyczno-kulturowego powiatu gryfińskiego są obiekty związane z wydarzeniami II wojny światowej. W ramach tzw. Szlaku Pamięci Narodowej funkcjonuje tu 15 obiektów (lub zespołu obiektów), w tym cmentarze wojenne, muzea, pomniki i miejsca (m.in. Stare Łysogórki, Gozdowice, Siekierki, Czelin). W struktury tego szlaku włączono także miejsca upamiętniające słynną i otoczoną mitem niezłomności wojów Mieszka I, bitwę pod Cedynią z 972 r. Liczne oferty zwiedzania wspomnianych miejsc

obejmują również mniej znane zachowane fragmenty umocnień, punkty obserwacyjne i dowodzenia, jak również miejsca działań i akcji wojsk saperskich. Miejsca te stanowią jedne z najlepiej zachowanych pozostałości wojennych na terenie całego województwa zachodniopomorskiego.

Ze względu na bliskość Szczecina oraz bezpośrednie sąsiedztwo Niemiec, obszar powiatu gryfińskiego cieszy się dość intensywnym i niemal całorocznym ruchem turystycznym. Niestety, ze względu na bardzo słabo rozwiniętą bazę noclegową, jak również dość ubogą ofertę gastronomiczną, obszar ten odwiedzany jest głównie (jeżeli nie jedynie) przez turystów jednodniowych. Oferta turystyczno-kulturowa sama w sobie, pomimo że w wielu przypadkach interesująca, nie ma przełożenia na zatrzymanie odwiedzającego w regionie przynajmniej na dwa-trzy dni. Podobnie sytuacja wygląda z infrastrukturą informacyjno-promocyjną regionu. Znakowane szlaki, kąpieliska, ośrodki wypoczynkowe czy wypożyczalnie sprzętu można spotkać we wszystkich gminach analizowanego powiatu, ale ich zagęszczenie i liczba nie są jednak równe i w różnych częściach regionu silnie zróżnicowane. Stan ten dodatkowo pogłębiają różnice ekonomiczne poszczególnych części powiatu, brak dobrze rozwijającej się gospodarki, jak również stosunki społeczne.

Pomimo istniejących różnic oraz trudności w wyrobieniu markowych produktów turystyki kulturowej w regionie, pojawiły się już pierwsze oferty tego typu, bazujące na unikalnym połączeniu zasobów przyrodniczych i kulturowych [Duda 2016b, s.92-93]. Ich powstanie region zawdzięcza dość innowacyjnemu spojrzeniu na środowisko geograficzne jako funkcjonalny system, a nie wyłącznie na jego wybrane poszczególne elementy. W ten sposób ukształtowano produkty, jakim są z pewnością: „Cedynia na okrągło” – festiwal kulturowo-kulinarny bazujący na cyklu rozwoju... dyni, czy „Dolina Miłości”, która wprawdzie trochę podupadła w ostatnich latach, ale nadal reprezentuje przedwojenny system parkowo-rekreacyjny powstały na obszarze naturalnej skarpy nadodrzańskiej. Warto przy okazji wspomnieć, że obszar powiatu gryfińskiego charakteryzuje się niezwykle zróżnicowanym bogactwem przyrody ożywionej i nieożywionej. Jego krajobraz został ukształtowany podczas ostatniego zlodowacenia, a dobrze zachowane formy terenu, liczne jeziora oraz malownicze doliny rzeczne sprawiają, że region należy do popularnych terenów rekreacyjnych Pomorza Zachodniego. O dużej wartości przyrodniczej tych terenów świadczy powołanie na tym terenie aż trzech parków krajobrazowych, 14 rezerwatów przyrody, 12 zespołów krajobrazowych i niemal 220 pomników przyrody (w tym również okazałych głazów narzutowych). To między innymi bogactwo skalnych elementów krajobrazu przyczyniło się do rozwoju budownictwa kamiennego już w XIII i XIV wieku. Kamienne kościoły, mury obronne, podstawy baszt i bram charakteryzują w znacznym stopniu region powiatu gryfińskiego, wyróżniając go na tle pozostałych w całym województwie.

Stosunkowo mocnym punktem rozwoju turystyki na obszarze powiatu gryfińskiego jest jego dostępność komunikacyjna. Od północnej strony region odgranicza trasa autostrady A6, która łączy Szczecin ze stolicą Niemiec – Berlinem. Dzięki tej drodze dojazd do berlińskich lotnisk nie trwa dłużej aniżeli dwie godziny. Dodatkowo, przez wschodnią rubież powiatu przebiega jedna z najważniejszych dróg ekspresowych w kraju – S3. Prowadzi ona ze Świnoujścia, przez Szczecin i dalej Gorzów Wlkp., Zieloną Górę, Legnicę w kierunku Sudetów i granicy czeskiej. Poprzez trasę S3 istnieje więc doskonałe skomunikowanie z autostradami A2 i A4. Drogi krajowe i wojewódzkie łączą ponadto najważniejsze miasta powiatu – Chojnę, Moryń, Cedynię, Trzcińsko-Zdrój i Mieszkowice. Przebiega tędy również zelektryfikowana linia kolejowa Szczecin-Kostrzyn-Wrocław. Mówiąc o rozwoju komunikacyjnym regionu nie sposób pominąć doskonałego połączenia z zachodnim sąsiadem zza Odry – z Niemcami. Na terenie powiatu istnieje kilka przejść granicznych (mostów na Odrze), m.in. w Gryfinie, Krajniku Dolnym, Osinowie Dolnym czy promowe – w Gozdowicach. Niestety, brak dobrze rozwiniętej oferty turystycznej i kulturowej w regionie

sprawia, że świetnie zorganizowane drogi i połączenia komunikacyjne wykorzystywane są najczęściej jako tranzyt do przejazdu w kierunku pobliskiego Szczecina, czy dalej – nad morze lub na zachód – do Berlina.

IV. Powiat gryfiński jako destynacja turystyki kulturowej

Powiat gryfiński jako region położony nieco w oddaleniu od głównych tras i uczęszczanych szlaków komunikacyjnych, od wieku lat boryka się z jednoznacznym określeniem swojego charakteru. Z jednej strony strefa przygraniczna, która przez wiele lat stanowiła barierę swobodnego przepływu ruchu turystycznego, z drugiej bliskie sąsiedztwo aglomeracji miejskiej Szczecina sprawiały, że ruch ten miał w znacznej mierze charakter kanału tranzytowego.

Zainteresowanie regionalnym dziedzictwem historyczno-kulturowym, związanym przede wszystkim z dziejami Księstwa Pomorskiego i Nowej Marchii, jak również związanym z rozwojem charakterystycznego społeczeństwa terenów nadodrzańskich nastąpiło dopiero w ostatnich kilkunastu latach. Pomimo całkowitej wymiany ludności po drugiej wojnie światowej, dzięki zaangażowaniu lokalnych krajoznawców i pasjonatów historii regionu, powoli odbudowywana jest tożsamość miejsca, a atrakcyjność tych terenów promowana jest przez pryzmat ich odrębności i unikatowego dziedzictwa kulturowego. Szeroko pojmowana turystyka kulturowa ciągle jeszcze pozostaje w fazie eksploracji, niemniej jednak szybko rozwija się świadomość jej znaczenia w kształtowaniu regionalnej przestrzeni turystycznej. Zwiększająca się z roku na rok liczba dobrze zorganizowanych i wypromowanych wydarzeń tematycznych (festiwali podróżniczych, jarmarków historycznych, rekonstrukcji itp.) sprawia, że coraz częściej przyciągają one przyjezdnych ze ściśle określoną motywacją ich podróży. Nowe, kreowane w ostatnich latach oferty turystyczne zaczynają powoli wpisywać się w określoną strategię, która może pozwolić na rozwój odrębnej i rozpoznawalnej poza regionem przestrzeni turystyki kulturowej.

Analiza potencjału turystyczno-kulturowego powiatu gryfińskiego i interpretacja jej wyników pozwoliły na wskazanie kilku form turystyki kulturowej, które wydają się mieć w regionie najlepsze warunki rozwojowe i mają szansę stać się w niedalekiej przyszłości celem podróży turysty kulturowego.

Turystyka dziedzictwa kulturowego

Przygraniczny charakter analizowanego regionu, jego specyfika i rozwój w zróżnicowanych warunkach wpływów społeczno-kulturowych, wykształciły odrębny, dość wyróżniający się krajobraz kulturowy. Zachowane obiekty historyczne oraz znaczące dla regionalnej tradycji miejsca przedstawiają tu niezwykle cenną wartość historyczną, architektoniczną oraz religijną. Obejmują bardzo duży zakres czasowy, co jest sytuacją unikatową w kontekście burzliwej historii Pomorza. Na obszarze powiatu gryfińskiego zobaczyć można więc zarówno zachowane zabytki archeologiczne z okresu wczesnego średniowiecza i starszych, jak również cenne przykłady budowli średniowiecznych (głównie w postaci kamiennych budowli z XIII-XV w. oraz budowanych z cegły w charakterystycznym stylu gotyku pomorskiego) i nowożytnych. Ich znaczenie dla identyfikacji krajobrazu kulturowego regionu jest wyjątkowe, nie tylko na tle pozostałych obiektów w województwie, ale także tej części Polski oraz obszaru dawnego Księstwa Pomorskiego i Nowej Marchii (w ich historycznych granicach). O dużym znaczeniu kulturowym regionu świadczy jego włączenie w struktury kilku międzynarodowych szlaków tematycznych, jak Europejskiego Szlaku Gotyku Ceglanego czy Europejskiego Szlaku Cysterskiego (Szlaku Opactw Cysterskich). Dziedzictwo cystersów, jak również

wcześniejszych grup zakonnych – templariuszy i joannitów jest na omawianym obszarze szczególnie wyraźnie widoczne, a ich rozwiązania technologiczne do dziś wykorzystywane (np. gotycka stodoła w Kołbaczu, systemy melioracyjne w dolinie Płoni oraz uprawa winorośli). Zdaniem autora warto zaangażować się mocniej w promocję miejsc i szlaków związanych z dawną działalnością templariuszy i joannitów. Liczne tajemnice i niezwykle opowieści, jakie przeplatają się z historycznymi faktami, dodatkowo zwiększają zainteresowanie tematem i stwarzają możliwości do wielu interesujących form interpretacji. Stworzenie odpowiedniej struktury narracyjnej, jak również wykorzystanie nowoczesnych form przewodnictwa i interpretacji (konkursy, questy, gry tematyczne, możliwości wirtualnej i rozszerzonej rzeczywistości itp.). Częściowo tego typu działania zostały już podjęte w ramach projektu Wrota Czasu, realizowanego w Moryniu. Należałoby jednak zwiększyć zasięg oddziaływania tych aktywności, włączając w to sąsiednie gminy i aktywizując lokalne organizacje oraz społeczności mieszkańców.

Niemal zupełnie pomijanym tematem, który doskonale wpisuje się w interpretację regionalnego dziedzictwa kulturowego i historycznego, jest wykorzystanie legend i opowieści w tworzeniu dedykowanych ofert turystycznych regionu. Wyjątkami są tu Moryń, gdzie powstał znakowany miejski Szlak Legend Moryńskich oraz Kołbacz, gdzie wykorzystano miejscowe legendy do interpretacji miejsca poprzez questy. Powiat gryfiński może się jednak pochwalić ogromną liczbą tego typu opowieści, które wychodzą na światło dzienne jedynie dzięki zaangażowaniu lokalnych przewodników lub regionalistów. Potencjał tej formy przekazu jest jeszcze mocno niedoceniany a przy odpowiednim wykorzystaniu może stać się determinantem rozwoju przestrzeni turystycznej wielu miejsc nie tylko w analizowanym powiecie. Autor opracowania widzi potrzebę ich znacznie większej promocji, jak również zwiększenia nakładów w budowanie wokół nich działań, wydarzeń oraz mikro-produktów turystycznych. Istnieje również potrzeba poprawy jakości informacji i oznakowania w kontekście przynależności miejsc i obiektów do szlaku. Współpraca pomiędzy poszczególnymi obiektami i zintegrowany system informacyjny pozwoli dodatkowo na wzajemne promowanie się wszystkich włączonych w strukturę szlaku obiektów. Najważniejszym elementem kształtowania markowego produktu turystyki dziedzictwa powinna być jednak edukacja i budowanie więzi pomiędzy lokalnymi społecznościami a regionem. Identyfikowanie się z dziedzictwem i wzmacnianie poczuci własnej tożsamości przyczynić się bowiem może do lepszego zrozumienia regionu i potrzeby jego ochrony i promocji.

Turystyka militarna

Na terenie powiatu gryfińskiego istnieje wiele obiektów, które z racji ich funkcji i wykorzystania podczas operacji forsowania Odry w 1945 r., stanowi obecnie przedmiot zainteresowania turystów, stając się elementami tematycznej oferty turystyki militarnej Pomorza Zachodniego. W skład Szlaku Pamięci Narodowej wchodzi miejsca, obiekty (m.in. Muzeum Pamiątek Wojsk Inżynieryjnych WP, pomniki w Gozdowicach, Siekierkach Czelinie, Starych Łysogórkach, cmentarz wojenny, przyczółki i pozostałości mostów) oraz wydarzenia. O ile jednak postrzeganie szlaku zostało dość mocno ograniczone pod koniec XX wieku, kiedy to jego charakter sprowadzano do dłużących się uroczystości patriotyczno-ideologicznych (m.in. poprzez hasła: „trzymamy straż nad Odrą”, „powrót piastowskich ziem do macierzy” itp.), o tyle współczesne pojmowanie idei szlaku coraz częściej wykorzystuje nowoczesne metody interpretacji i przystępnej narracji dla każdego. Zwiększające się zainteresowanie militariami i technikami działań wojskowych należałoby przełożyć na „odświeżenie” sposoby prezentacji wydarzeń z końca drugiej wojny światowej i wykreowanie stałej oferty, rozpoznawalnej i utożsamianej z regionem.

Niezaprzeczalnym atutem zróżnicowanej oferty turystyki militarnej regionu mogłoby się stać miejsce bitwy pod Cedynią – obok Grunwaldu, jednej z najbardziej rozpoznawalnych bitew w historii kraju. Pomimo wielu niewiadomych tradycja wskazuje na bitwę jaką w 972 r. stoczyły wojska Polan pod wodzą Mieszka I z margrabią Marchii Łużyckiej Hodonem. Tradycja również wskazuje wzgórze nieopodal Cedyni jako miejsce tego legendarnego już wydarzenia. Wzgórze Czcibora jest więc miejscem szczególnego zainteresowania turystyki edukacyjnej i historycznej, a każdego roku u jej stóp rekonstruowana jest słynna bitwa. Miejsce to w ostatnich latach przeszło gruntowną rewitalizację, a na jego terenie powstała rekonstrukcja bramy grodowej i wału ziemnego z palisadą, wykorzystywana podczas dorocznych imprez historyczno-turystycznych.

Turystyka wydarzeń (eventowa)

Odpowiednio zarządzane, wypromowane i skierowane do szerokiego kręgu odbiorców wydarzenia kulturalne, historyczne, religijne jak również imprezy kultury masowej, w wielu przypadkach stanowią główny motyw przyjazdu turystów do regionu. Na terenie powiatu organizowanych jest ponad 70 różnego rodzaju imprez, z których ponad połowa ma charakter turystyczny i przy odpowiednim zaangażowaniu i promocji mogłyby stać się flagowymi wydarzeniami, ściągającymi każdorazowo rzesze odwiedzających. Jedną z najważniejszych imprez o charakterze turystycznym w regionie jest Festiwal Miejsc i Podróży „Włóczyki”, który od wielu lat organizowany jest w Gryfinie. Impreza ma już wyrobioną markę i jest rozpoznawalna w całej Polsce. Każdego roku przyciąga nie tylko rzesze miłośników podróży, ale również samych podróżników, w tym wielu znanych i popularnych w kraju i za granicą.

Coraz bardziej popularnym staje się w ostatnich latach festiwal „Cienie Zapomnianych Kultur”, organizowany corocznie w dawnym opactwie cystersów w Kołbaczu. Szczególnym zainteresowaniem cieszą się multimedialne pokazy świetlno-muzyczne, tzw. mappingi, podczas których na ścianach gotyckiego klasztoru wyświetlana jest historia cystersów na Pomorzu. Każdorazowo pokazy oglądają setki widzów, którzy przyjeżdżają do tej niewielkiej wsi specjalnie w tym celu.

W ostatnich latach obserwuje się zwiększoną aktywność regionalnych rekonstruktorów historycznych, którzy każdego roku organizują tematyczne spotkania, jarmarki oraz rekonstrukcje średniowiecznych walk rycerskich, strojów i tradycji (np. w Swobnicy, Baniach, Trzcińsku-Zdroju czy Moryniu). Ich zasięg i znaczenie są jeszcze lokalne i tylko niekiedy wychodzą z promocją poza granice regionu. Niemniej jednak coraz częściej wpisują się w jego krajobraz kulturowy, a część miejscowości rozpoczęło już budowanie swojego wizerunku bazując na popularnych imprezach o charakterze historyczno-kulturowym.

Turystyka kulinarna i gastronomiczna

Analizowany region jest jednym z zaledwie kilku w województwie, który poszczycić się może kilkunastoma produktami kulinarnymi, wpisanymi na ministerialną listę produktów tradycyjnych, jak również produktami regionalnymi należącymi do sieci Nasze Kulinarne Dziedzictwo (*Culinary Heritage*). Większość spośród wspomnianych produktów pochodzi z obszaru Cedyńskiego Parku Krajobrazowego, z terenów Puszczy Piaskowej, np. miody z pasiek okolic Cedyni i Chojny. Nawiązując do regionalnych tradycji rolniczych i kulinarnych, powstał w ostatnich latach projekt produktu turystycznego, którego rdzeniem stało się wydarzenie „CeDynia na okrągło”. Wokół chwytliwego hasła, będącego ciekawie ujętą grą słów (Cedynia oraz uprawiana w okolicach dynia) zaprojektowano szereg wydarzeń i produktów lokalnych (rzemieślniczych i kulinarnych), które mają na celu promocję regionu i aktywizację lokalnej społeczności do podejmowania działań na rzecz rozwoju turystyki i budowania tożsamości miejsca. Jedną z podstaw tej oferty jest wykreowanie corocznej

imprezy, która zbiorem plonów kończy cykl rozwojowy warzywa: sadzenie-wzrost-kwitnienie-owocowanie-zbiór. Zgodnie z projektem nasiona muszą pochodzić ze wzgórz cedyńskich w celu stworzenia własnego, oryginalnego produktu regionalnego. W czasie Święta Dyni odbywają się m.in. pokazy kulinarne oraz degustacja stworzonych na bazie dyni potraw.

Przy okazji potencjału turystyki kulinarnej powiatu gryfińskiego należy wspomnieć o odradzającej się tradycji uprawy winorośli i produkcji wina. Została ona zapoczątkowana jeszcze przez cystersów w XII wieku, a na skutek licznych wojen i zmian kulturowych, tradycja ta została na długie wieki porzucona. Obecnie kontynuuje je kilku producentów, a w regionie powstały już znaczące zakłady produkujące wino, które dodatkowo otwarte są na doświadczenia turystyczne i oferują programy zwiedzania winnicy połączone z degustacją. Do największych i najbardziej znanych producentów należą tu: Winnica Turnau w Baniewicach oraz Winnica Kojder w gminie Stare Czarnowo.

Turystyka religijna

Pomorze Zachodnie, podobnie jak większa część Polski zachodniej nie należy do najbardziej popularnych celów turystyki religijnej i pielgrzymkowej. Są to regiony uważane za dość marginalne pod względem tradycji religijnych i popularności pielgrzymowania do miejsc świętych [Duda 2016a, s.119-136]. Powiat gryfiński nie należy tutaj do wyjątku, choć dysponuje pewnym potencjałem do zorganizowania dość zwartej i bazującej na przesłankach historycznych przestrzeni turystyczno-sakralnej. Dodatkowo ze względu na przygraniczne położenie, istnieją sprzyjające okoliczności do rozwoju ekumenicznej turystyki religijnej bazującej na elementach wspólnych i różnicach w postrzeganiu tego typu aktywności przez protestantów i katolików. Doskonałym polem doświadczalnym takiej aktywności są wspólne, transgraniczne szlaki pielgrzymkowe, rozwijające się w wielu miejscach Europy. Istnieją przesłanki wskazujące na funkcjonowanie tego typu szlaków do czasów wprowadzenia reformacji na Pomorzu w 1534 r. Na fali rewitalizacji tego typu tras możliwa staje się rekonstrukcja istniejącego dawniej szlaku pątniczego prowadzącego wzdłuż doliny Odry, który łączyłby Szczecin i Pomorską Drogę Świętego Jakuba z położonymi dalej na południu Słubicami i Lubuską Drogą Świętego Jakuba. Wiadomym jest także funkcjonowanie w przeszłości ważnego sanktuarium maryjnego w Binowie (gmina Stare Czarnowo), będącego istotnym elementem historycznego szlaku pielgrzymkowego ze Szczecina w kierunku Gryfina i dalej Europy Zachodniej.

Współczesny ruch pielgrzymkowy w regionie koncentruje się głównie wokół sanktuarium Matki Bożej Nadodrzańskiej Królowej Pokoju w Siekierkach. Jego popularność zwiększa się z roku na rok, a najbliższe otoczenie obiektu zyskało wiele z infrastruktury towarzyszącej, która wykorzystywana jest przez przybywających do sanktuarium pielgrzymów i turystów. Zdaniem autora niewystarczające jest jeszcze wykorzystanie lokalizacji sanktuarium tuż przy granicy polsko-niemieckiej, co mogłoby w przyszłości przełożyć się na wzajemne budowanie mostów i poczucia tożsamości społeczno-religijnej i społeczno-kulturowej mieszkańców terenów Nadodrza.

Turystyka kulturowo-przyrodnicza

Analizowany region charakteryzuje ogromny potencjał kulturowo-przyrodniczy, najczęściej niedoceniany zarówno przez turystów, jak i dużą część organizatorów turystyki. Potrzeby takiej mieszanej formy turystyki, respektującej zasady zrównoważonego rozwoju i tworzenie dla jej zaspokojenia koncepcji zagospodarowania przyczynić się mogą do zmiany postaw mieszkańców, a także zwiększenia atrakcyjności i wyjątkowości miejsca jako

przestrzeni turystycznej. Powiat gryfiński odznacza się silnymi powiązaniem działalności człowieka z towarzyszącą mu od samego początku dziką i nieokiełznaną przyrodą, związaną w szczególności z szeroką doliną dolnej Odry oraz towarzyszącymi jej silnie urozmaiconymi wzgórzami morenowymi. Nieodłącznymi elementami krajobrazu kulturowego stały się zatem liczne poldery, powstałe po osuszaniu nadodrzańskich rozlewisk, strategicznie położone dawne grodziska, kamienne budowle sakralne i świeckie oraz inne wykorzystujące naturalny materiał budowlany (np. drewno w konstrukcjach ryglowych), układy osadnicze silnie powiązane z ukształtowaniem powierzchni i lokalizacją (np. miejscowości nadodrzańskie – Siekierki, Stare Łysogórki, Stary Kostrzynek itd.) oraz parki krajobrazowo-romantyczne wykorzystujące naturalne ekspozycje i ukształtowanie terenu (np. Dolina Miłości w Zatoni Dolnej).

W przypadku turystyki kulturowo-przyrodniczej bardzo słabo wykorzystywana jest obecnie sama Odra, jako historyczna i współczesna oś komunikacyjna, handlowa i kulturowa regionu. Wzdłuż niej na przestrzeni wieków rozwinął się unikalny krajobraz kulturowy a rzeka zdeterminowała na wiele wieków styl życia okolicznych mieszkańców. Rozwinięta na przełomie XIX i XX wieku działalność rolnicza i hydrotechniczna przyczyniła się do powstania oryginalnej koegzystencji człowieka z przyrodą, w której wyraźnie widoczna jest odwieczna walka z potęgą natury. Stan zachowania oraz słaba dostępność uniemożliwiają poprowadzenie w tym miejscu bezpiecznych i dobrze zorganizowanych szlaków tematycznych, niemniej jednak przy odrobinie wysiłku region może stworzyć interesującą ofertę turystyki przyrodniczo-kulturowej bazującej na tych unikatowych zasobach.

Bibliografia:

- Duda T., 2010, *Turystyczne znaczenie obiektów klasztornych na terenie doliny dolnej Odry*. w: Panasiuk (red.) *Turystyka religijna*, Szczecin 2010, s. 459-469
- Duda T., 2014, *Sacral landscape and its influence on the tourism space development in the region (based on the example of Western Pomerania region NW Poland)* in: *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, vol. 2, iss. 2 (2014)
- Duda T., 2016a, *Kształtowanie się przestrzeni współczesnej turystyki religijnej na obszarach marginalnych (w oddaleniu od znaczących centrów religijnych i wielkich szlaków pielgrzymkowych) na przykładzie Pomorza Zachodniego*, [w:] J. Latosińska, J. Mokras-Grabowska (red.) „Kultura i turystyka. Sacrum i profanum”, ROTWL, Łódź, s. 119-136
- Duda T., 2016b, *Turystyka kulturowa jako czynnik rozwoju markowych produktów turystycznych i sposób wykorzystania istniejącego potencjału w powiecie gryfińskim, na przykładzie gmin Cedynia i Chojna*, [w:] Z. Głębiński, D. Szostak, T. Zalewski (red.) *Startego rozwoju turystyki na poziomie lokalnym. Przykład powiatu gryfińskiego*. CeDeWu, Warszawa, s.84-95
- Duda T., 2018, *Raport z analizy potencjału turystyczno-kulturowego powiatu stargardzkiego*, *Turystyka Kulturowa*, vol.6 (2018), s. 115-136
- Duda T., 2019a, *Raport z analizy potencjału turystyczno-kulturowego powiatu grodzkiego* *Szczecin*, *Turystyka Kulturowa*, vol.1 (2019), s. 142-165
- Duda T., Głębiński Z., Szostak D., Trocińska N., Zalewski T., 2016, *Strategia rozwoju turystyki w powiecie gryfińskim do 2020 r.*, [w:] Z. Głębiński, D. Szostak, T. Zalewski (red.) *Startego rozwoju turystyki na poziomie lokalnym. Przykład powiatu gryfińskiego*. CeDeWu, Warszawa, s. 96-288
- Duda T., Głębiński Z., Szostak D., 2019b, *Raport z analizy potencjału turystyczno-kulturowego powiatu białogardzkiego*, *Turystyka Kulturowa*, vol.5 (2019), s. 133-152
- Mikos von Rohrscheidt A., 2010, *Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy* (wyd.2), wyd. KulTour.pl, Poznań